

Intergenerationele overdracht van gehechtheid

De stand van zaken in het psychometrisch, klinisch en pedagogisch onderzoek

Samenvatting Dit artikel beoogt een beeld te geven van het onderzoek naar de intergenerationele overdracht van gehechtheid. De vraag is hoe ervaringen van ouders met gehechtheidsrelaties in hun kinderjaren van invloed zijn op de gehechtheidsrelaties die zij op hun beurt met hun eigen kinderen opbouwen. Om de kwaliteit van gehechtheid bij kinderen te bepalen staat het onderzoeksveld de observatieprocedure van de Vreemde Situatie ter beschikking, voor volwassenen werd het Gehechtheidsbiografisch Interview (GBI) ontwikkeld. De ontwikkeling van dit interview heeft het onderzoek naar intergenerationele overdracht in een stroomversnelling gebracht. Dat maakt het mogelijk om op verschillende studies terug te vallen bij een evaluatie van de merites van het instrument en ook op grond van meta-analyses gevolgtrekkingen te doen. Na deze psychometrische verantwoording, die ook inhoudelijk interessante gegevens laat zien, volgt een verkenning van de reikwijdte van de hypothese en het mechanisme van intergenerationele overdracht van gehechtheid.

I

Kind en Adolescent, 1994, 15 (1), 1-24

Gehechtheid

De gehechtheidstheorie die door de Britse kinderpsychiater John Bowlby (1907-1990) in de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd geformuleerd en in zijn trilogie *Attachment and Loss* is vastgelegd (Bowlby, 1969; 1973; 1980), is in de laatste decennia zo wijdverbreid geraakt dat een korte beschrijving ervan hier volstaat. Bowlby poneerde dat voor een kind het contact met zijn opvoeder van levensgroot belang is en dat een kind van nature is uitgerust met mogelijke gedragingen om dit contact te bewerkstelligen (door bijvoorbeeld huilen of kriuwen) en te handhaven (door bijvoorbeeld lachen). Met het opgroeien van het kind verschuift het belang van de fysieke aanwezigheid naar de meer psychologische beschikbaarheid van de opvoeder. Een kind dat veilig gehecht is, heeft vertrouwen in die beschikbaarheid; het weet dat het bij verdriet en spanning op de opvoeder kan terugvallen (Bowlby, 1969). Veilig gehechte kinderen hebben een gunstige Ausgangspositie om zich te ontwikkelen tot sociaal competente kleuters (Arend, Gove & Sroufe, 1979; Waters, Wippman & Sroufe, 1979; zie ook Riksen-Walraven, 1983).

Helaas kan de ontwikkeling van de gehechtheidsrelatie tussen kind en opvoeder ook een minder gunstig verloop hebben. Bowlby (1969) gaf reeds criteria aan voor verschillen in gehechtheidspatronen, maar het is de verdienste van

Prof. dr. M.H. van IJzendoorn is als hoogleraar theoretische pedagogiek verbonden aan de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Mevr. dr. M.J. Bakermans-Kranenburg, empirisch en theoretisch pedagoog, is werkzaam als onderzoekmedewerker aan de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Contactadres: Centrum voor Gezinsstudies, Vakgroep Algemene Pedagogiek, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.

* Dit artikel is een bewerking van een voordracht op het PAOS/RUL symposium 'Personality, developmental psychology, and psychopathology' (chair: Ph.D. Treffers), Leiden, 10-11 juni 1993. Zonder de Pionier-steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek zou dit artikel niet tot stand gekomen zijn.

de Amerikaanse ontwikkelingspsychologe Ainsworth (geboren in 1913) om een procedure te ontwikkelen waarmee bij éénjarige kinderen de verschillende typen gehechtheid systematisch kunnen worden onderscheiden: de Vreemde Situatie (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). In die procedure wordt een voor het kind vreemde – maar wat belangrijker is: enigszins stressvolle – situatie gecreëerd: in een spelkamer wordt het geconfronteerd met een onbekende persoon en met twee korte scheidingen van de opvoeder. Die stressrijke situatie roept gehechtheidsgedrag op en van belang is dan ook de reactie van het kind op de beide herenigingen met de opvoeder. Ainsworth onderscheidde drie typen gehechtheid. Kinderen die *veilig* gehecht zijn laten in de Vreemde-Situatieprocedure zien dat ze het vertrek en de afwezigheid van de opvoeder onprettig vinden en begroeten hem of haar bij terugkeer enthousiast, of zoeken troost bij de opvoeder voor het verdriet over de separatie. Kinderen met een *angstig-vermijdende* gehechtheid laten hun spanning weinig merken, hoewel fysiologisch onderzoek laat zien dat onder hun ogenschijnlijke onaangedaanheid wel degelijk spanning schuilgaat (Spangler & Grossmann, 1993). Aan de terugkeer van de opvoeder besteden deze kinderen weinig aandacht: ze spelen door zonder op te kijken of draaien de opvoeder zelfs de rug toe. Voor *angstig-ambivalent* gehechte kinderen is de procedure van begin tot eind zichtbaar vol spanning. Deze kinderen zijn erg overstuurd tijdens de afwezigheid van de opvoeder, maar laten zich niet gemakkelijk troosten bij diens terugkeer: ze zijn passief en ontroostbaar of laten zowel behoefte aan contact als boos verzet tegen contact zien.

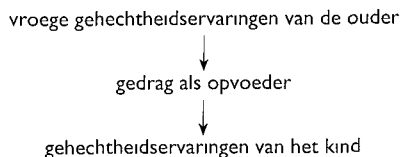
Een overzicht van alle Amerikaanse onderzoeken tussen 1977 en 1990 uitgevoerd in normale, niet-klinische steekproeven (21 steekproeven met in totaal 1584 kinderen) leert dat gemiddeld 67% van de kinderen als veilig gehecht wordt geclassificeerd, 21% als vermijdend en 12% als ambivalent (Van IJzendoorn, Goldberg, Kroonenberg & Frenkel, 1992). Nederlandse onderzoeken laten een vergelijkbare verdeling zien. Recent werd door Main en Solomon (1990) een vierde categorie geïdentificeerd: sommige kinderen bleken zich tijdens de Vreemde-Situatieprocedure op verschillende manieren *gedesorganiseerd* te gedragen, door bijvoorbeeld tegenstrijdig of ongericht gedrag, of signalen van verwarring of angst voor de opvoeder te tonen. Zulk gedrag, dat vaak maar op een enkel moment in de procedure opduikt, blijkt zich vooral voor te doen bij kinderen met opvoeders die te kampen hebben met onverwerkt verlies of andere potentieel traumatische ervaringen (Main & Hesse, 1990; Ainsworth & Eichberg, 1991) en bij kinderen die verwaarloosd en/of mishandeld zijn (Crittenden, 1985; Carlson, Cicchetti, Barnett & Braunwald, 1989). In niet-klinische groepen wordt gemiddeld ongeveer 15% van de kinderen als gedesorganiseerd beoordeeld. Naast een classificatie als gedesorganiseerd wordt ook altijd een (geforceerde) classificatie van het kind als veilig, vermijdend of ambivalent toegekend, om aan te geven wat de strategie van het kind in de Vreemde Situatie buiten de gedesorganiseerde momenten is.

Men veronderstelt dat het gedrag dat het kind in de Vreemde Situatie laat zien een weerspiegeling is van zijn zogenaamde *werkmodel van gehechtheid*, dat het in de loop van zijn eerste levensjaar heeft opgebouwd. Dat werkmodel bevat een representatie van zijn opvoeder en diens gedrag tegenover hem samen met een complementair beeld van hemzelf in de interactie (Bowlby, 1988). De basis voor dat werkmodel ligt in de ervaringen van het kind met interacties met de opvoeder. Observatie bij kinderen thuis leerde dat de moeders van veilig gehechte kinderen sensitief ingingen op de signalen van het kind; dat moeders van vermijdend gehechte kinderen niet of afwijzend reageerden op de signalen van hun

baby en terughoudend waren met lichamelijk contact; en dat moeders van ambivalent gehechte kinderen responsief en niet-responsief gedrag met elkaar afwisselden (Ainsworth e.a., 1978; Maslin & Bates, 1983; Belsky, Rovine & Taylor, 1984; Grossmann e.a., 1985; Isabella, 1993).

Het Gehechtheidsbiografisch Interview

Intrigerend is de vraag hoe gehechtheidservaringen in de vroege jeugd van invloed zijn op de volwassenheid, wanneer het kind van eens zelf opvoeder is geworden. Gegevens uit de klinische praktijk en retrospectieve interviews suggereren dat mishandelde kinderen het risico lopen mishandelende ouders te worden, en dat ouders die problemen hebben met het opvoeden van hun kind terugkijken op een niet al te plezierige kindertijd (ofschoon de schattingen van het percentage overdracht nogal uiteenlopen, zie ook Kaufman & Zigler, 1987; Lambermon & Van IJzendoorn, 1991; Malinosky-Rommell & Hansen, 1993). Het eenvoudigste model om overdracht weer te geven ziet er dan ook als volgt uit:

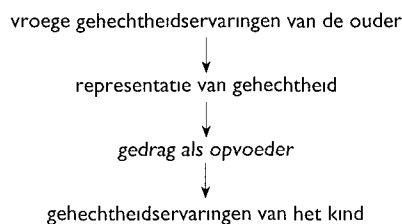
In dit model wordt de continuïteit in de levensloop benadrukt. Met veranderingen, veroorzaakt door discontinuïteit in de omgeving of in de gehechtheidsrelaties die in de loop van de jaren worden aangegaan, wordt in dit model geen rekening gehouden. Toch kan de link tussen de eigen vroege gehechtheidservaringen en de manier waarop het ouderschap wordt uitgeoefend, doorbroken worden door latere gehechtheidservaringen met ouders, goede vrienden, echtgenoot of therapeut. Bowlby (1988) benadrukte al dat door positieve ervaringen in een partnerrelatie herstructurering van een aanvankelijk onveilig werkmodel van gehechtheid kan plaatsvinden; de vroegere ervaringen kunnen worden bereflecteerd en verwerkt vanuit de 'veilige basis' die door een partner of therapeut wordt geboden. Om inzicht in continuïteit en verandering in de overdracht van gehechtheid van ouder op kind te krijgen, is het dus essentieel om de blik te richten op het werkmodel (of mentale representatie) van gehechtheid(-servaringen) van ouders. Aan instrumentarium daarvoor heeft het echter lange tijd ontbroken. Wel waren er vragenlijsten over de jeugd, zoals de Parental Bonding Instrument (PBI, Parker, Tupling & Brown, 1979) en de Mother-Father-Peer Scale (Epstein, 1983) beschikbaar, maar deze instrumenten zijn gericht op het meten van de ervaringen 'zoals die waren', en gaan daarmee voorbij aan een tweetal problemen: ten eerste zijn ze gefundeerd op een ongerechtvaardigd groot vertrouwen in het autobiografisch geheugen van de respondenten, ten tweede houden ze geen rekening met fenomenen als verdringing en idealisatie.

Een andere weg werd bewandeld door George, Kaplan en Main (1985), die de aandacht verlegden van een 'objectieve' beschrijving van ervaringen in de kindertijd naar de huidige weergave of representatie daarvan, en van de inhoud van de autobiografische herinneringen van de respondent naar de vorm waarin deze autobiografie wordt gepresenteerd. Zij ontwierpen daartoe het Gehechtheidsbiografisch Interview (GBI, de vertaling van het Engelse Adult Attachment

Interview, AAI). Het GBI is gebaseerd op twee aannames:

1. in het autobiografisch geheugen vindt, in het licht van nieuwe ervaringen, een voortdurende reconstructie van het verleden plaats; en
2. verdringing, dissociatie en idealisering van het verleden – in het bijzonder van negatieve ervaringen in de kindertijd – vinden plaats en men kan deze fenomenen op het spoor komen door vorm en inhoud van de autobiografie afzonderlijk onder de loep te nemen.

Het eerder geschetste model wordt dan als volgt uitgebreid:

Volgens de gehechtheidstheorie worden het gedrag als opvoeder en de gehechtheidsrelaties van de ouder dus wel door de vroegere gehechtheidservaringen beïnvloed, maar gaan deze vroege ervaringen als het ware door het filter van de huidige mentale representatie van gehechtheid. Het geschetste model is natuurlijk een sterk vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid en dient alleen om de overdracht van gehechtheid inzichtelijk te maken. Duidelijk wordt dat in de gehechtheidstheorie de intergenerationale overdracht van gehechtheid op een specifieke manier wordt opgevat: studies naar overdracht zoeken de voedingsbodem voor huidige gehechtheidsrelaties in de representatie van de opvoeders, en niet in het verleden van die opvoeders. In dat opzicht is er enige verwantschap met recente onderzoeken naar de invloed van opvattingen over het ouderschap op het gedrag van opvoeders (Gerris, 1989; Vermulst, Van Zutphen & De Brock, 1989; Goodnow & Collins, 1990; Van Zutphen & Vermulst, 1991).

Hoe ziet het Gehechtheidsbiografisch Interview eruit? Het is een halfgestructureerd interview waarin afwisselend naar globale beschrijvingen en concrete gebeurtenissen wordt gevraagd. (Voor de Nederlandse vertaling en bewerking van het Adult Attachment Interview wordt verwezen naar Van IJzendoorn e.a., 1991a.) Na een inleidende vraag over de samenstelling van het gezin van herkomst wordt de respondent gevraagd vijf kenmerken of typeringen te noemen om de relatie met elk van beide ouders in de kindertijd te beschrijven. Daarna wordt gevraagd om aan de hand van concrete gebeurtenissen toe te lichten waarom een bepaalde typering werd gekozen. Er volgen vragen over wat de respondent en zijn ouders deden als hij zich bezeerd had, ziek of overstuurd was, of de respondent zich in zijn jeugd soms afgewezen heeft gevoeld door zijn ouders of mishandeling heeft meegemaakt. Vervolgens worden enkele meer reflexieve vragen gesteld: waarom de respondent denkt dat zijn ouders zich gedroegen zoals ze deden, wat de invloed van de vroegere ervaringen op de huidige persoonlijkheid als volwassene is, en of het ook de aanpak van het eigen kind beïnvloedt. Het interview rondt af met vragen over de meer recente en huidige relatie met de ouders en de vraag wat de respondent denkt vooral geleerd te hebben van de ervaringen als kind. Na ongeveer twee derde van de interviewvragen wordt een vraag gesteld over verlieservaringen als kind en volwassene. Als een respondent het overlijden van een familielid of andere vertrouwde persoon heeft meegemaakt, wordt doorgevraagd over de emoties die toen ervaren zijn en over even-

tuele veranderingen daarin in de loop van de tijd. Ten slotte wordt gevraagd welke drie wensen de respondent voor het eigen kind over twintig jaar heeft – maar dat heeft vooral tot doel het soms enerverende interview op een meer neutraal niveau af te sluiten. Afnahme van het interview neemt ongeveer één uur in beslag.

Aan de hand van het complexe codeersysteem van Main en Goldwyn (1991) worden letterlijk getranscribeerde interviews ondergebracht in een van de drie hoofdclassificaties: gereserveerd, autonoom of gepreoccupeerd. *Gereserveerde* respondenten benadrukken hun onafhankelijkheid en het belang van onafhankelijkheid in het algemeen. Zij beschrijven hun ouders in algemene termen zeer positief, maar kunnen zich nauwelijks concrete gebeurtenissen herinneren of lijken veeleer afwijzing door hun ouders te hebben meegemaakt. Als er negatieve ervaringen naar voren komen, wordt de invloed daarvan op de volwassen persoonlijkheid door de respondent sterk gerelativeerd. Het transcript is niet erg coherent, vooral door de discrepantie tussen de algemene beschrijvingen en de concrete gebeurtenissen die ter illustratie worden aangevoerd (of het ontbreken daarvan). *Autonome* respondenten kunnen overwegend negatieve of positieve gehechtheidservaringen hebben gehad, maar geven in beide gevallen een coherent en evenwichtig beeld van hun kindertijd zonder interne tegenstrijdigheden of andere overtredingen van de regels voor een adequate gespreksbijdrage (kwaliteit, kwantiteit, relevantie en stijl, Grice, 1975). *Gepreoccupeerde* respondenten geven vaak te kennen dat hun ouders overbetrokken waren of dat van rolomkering sprake was. Belangrijker is echter dat deze respondenten daarover rapporteren op een boze of verwarde manier; de respondent wordt mentaal nog door deze ervaringen en de relatie met de ouders in beslag genomen.

De overeenkomst tussen deze volwassen 'strategieën' om met gehechtheidsperikelen om te gaan en de strategieën van kinderen in de Vreemde Situatie is opmerkelijk. De gereserveerde ouder benadrukt de eigen onafhankelijkheid, en ziet zichzelf als weinig aangedaan door eventuele negatieve ervaringen met de ouders; het vermijdende kind toont geen stress als het in de Vreemde-Situatie-procedure door de ouder wordt achtergelaten en verlegt de aandacht naar bijvoorbeeld het speelgoed in de spelkamer. Evenzo is de woede of passiviteit van het ambivalente kind analoog aan de boosheid of passiviteit die de gepreoccupeerde ouder laat zien wanneer de relatie met de eigen ouders ter sprake komt. De autonome ouder en het veilig gehechte kind, ten slotte, tonen beiden openlijk hun emoties over de ervaren stress in hun beider (voor de ouder: vroegere) gehechtheidsrelaties.

In tabel 1 zijn enkele citaten uit interviews met de verschillende classificaties opgenomen. De citaten worden hier kort becommentarieerd. Uiteraard doet de beknopte wijze waarop dat gebeurt zowel de geïnterviewden als het codeersysteem enigszins tekort. Niettemin kunnen de citaten ter illustratie van de classificaties wellicht één en ander verduidelijken. In de passages die ter illustratie van de gereserveerde categorie zijn opgenomen, wordt zichtbaar dat de geïnterviewde uit het feit dat ze zich weinig over haar kindertijd kan herinneren afleidt dat het dus wel heel prettig zal zijn geweest. Voor die conclusie geeft het ontbreken van herinneringen echter volstrekt onvoldoende evidentie. Dat impliceert een overtreding van Grice's regel van kwaliteit. De illustraties die de geïnterviewde opvoert om een heel fijne jeugd aannemelijk te maken, liggen alle op het materiele vlak. Het zou overtuigender geweest zijn als in plaats daarvan voorbeelden van troost en persoonlijke aandacht van de ouders werden gegeven. Ten slotte wordt de invloed van negatieve ervaringen uitsluitend positief gezien. In de passages uit de autonome categorie worden zowel positieve als negatieve aspecten genoemd, en wordt gere-

flecteerd op de ervaringen in het nadenken over hoe de geïnterviewde haar eigen kind wil opvoeden. De citaten bij de gepreoccupeerde categorie maken duidelijk dat de geïnterviewde zich tijdens het interview nog boos maakt op de ouders, en dat opwinding over de gang van zaken in het verleden haar ook nu nog in beslag neemt. Zowel de regel van kwantiteit als de regel van stijl wordt hier overtreden.

Tabel 1. Interviewfragmenten.

<i>gereserveerd</i>	‘Hele fijne jeugd (heb ik gehad, mjb-k), dat is zonder meer waar. Met een heleboel meer luxe dan menig ander heeft gehad.’ ‘Als we speelgoed kregen dan was dat nooit flodderspul maar dat was altijd heel goed pul. Ze hadden altijd tijd voor je. En als ze eens geen tijd voor je hadden werd dat altijd op andere tijden ruim gecompenseerd, niet dat je daardoor te kort kwam of zo.’ ‘Ik denk dat het gewoon heel harmonieus was, want ik kan me er niet zoveel van herinneren, alles is gewoon heel gladjes verlopen. Dus ’t zal wel heel prettig zijn geweest, want anders zou je je daar denk ik meer van herinneren.’ ‘Ze (moeder, mjb-k) was best wel hard, ze eiste best dingen van ons. En achteraf kan ik zeggen dat ik daar nu alleen maar m’n voordeel mee doe.’
<i>autonoom</i>	‘De relatie (met mijn ouders, mjb-k) was wel goed en gezellig, maar wel, hoe moet je dat zeggen, een beetje afstandelijk. Je keek heel erg op tegen je vader en moeder. Ik zag ze toch wel als streng, ook dat ik dacht van o jee, als ik het niet goed doe dan moet ik het vertellen. Hoofdzakelijk mijn moeder, want mijn vader die moest zoveel werken dus je zag hem weinig. Dus als je iets verkeerd gedaan had, dan hoorde je dat van je moeder, dus vandaar dat je dacht dat zij strenger was.’ ‘Maar de relatie was toch ook gezellig. Ondanks dat het wel eens een beetje streng was, dat ik nu denk van nou, zo zou ik het (met mijn kind, mjb-k) toch niet willen, die afstand, was ze er wel altijd als je thuiskwam, er was dan wat te drinken en ze ging er ook altijd even bij zitten, dat herinner ik me wel. Ja, het was gezellig maar afstandelijk.’
<i>gepreoccupeerd</i>	‘Met mijn broertje had ik altijd ruzie. Ik herinner me dat, dat hij stond echt altijd te sarren en ik gaf hem dan een hengst en dan was het schreeuwen en dan kreeg ik op m’n donder natuurlijk.’ ‘En ik kreeg ook altijd de schuld en dat is nog steeds zo, dat willen ze (mijn ouders, mjb-k) ook nog steeds niet toegeven.’ ‘Mijn broertje werd voorgetrokken. Als we het erover hebben, dan willen ze dat nog niet erkennen. Dat is gewoon niet waar. Hij wérd niet voorgetrokken. Dat is niet zo. Nou, dat is wél waar. En m’n broertje ligt dan in een deuk, maar ik krijg het niet aan z’n verstand, eh, aan hun verstand, dat eh, nee, dat hebben ze nooit zo ervaren.’ ‘Dan had ik weer beter moeten weten, eh, nou ja, je kent het verhaal waarschijnlijk wel.’

Uit het antwoord op de vraag over verlieservaringen tijdens de kindertijd of in de volwassenheid wordt soms duidelijk dat een respondent het overlijden nog niet heeft verwerkt. In dat geval krijgt het interview, naast een classificatie als gereserveerd, autonoom of gepreoccupeerd, ook de classificatie 'onverwerkt' toegekend. Deze classificatie wordt ook gegeven als sprake is van andere traumatische gebeurtenissen, zoals mishandeling of seksueel misbruik, die blijkens het interview nog niet verwerkt zijn (zie voor details daarover Main, 1991).

In dit overzicht zullen we een drietal kwesties met betrekking tot het GBI behandelen:

1. de betrouwbaarheid van het instrument;
2. de discriminante validiteit; en
3. de verdeling van de classificaties in onderzoeken die tot nu toe met het GBI in diverse steekproeven zijn uitgevoerd.

Ten slotte zullen we kort ingaan op instrumenten die – met het oog op het arbeidsintensieve karakter van het GBI – als alternatieven in omloop zijn. Daarmee is de weg vrijgemaakt voor een bespreking van aard en mechanismen van intergenerationele overdracht van gehechtheid.

Bij de bespreking van deze vier kwesties maken we gebruik van de nog gestaag groeiende stroom primaire onderzoeken die sinds de ontwikkeling van het GBI, ongeveer zeven jaar geleden, met het instrument zijn uitgevoerd, en van enkele meta-analyses die op basis daarvan het licht zagen (Van IJzendoorn, 1993; Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg, in druk).

Betrouwbaarheid van het GBI interviewereffect, intercodeurbetrouwbaarheid en test-hertestbetrouwbaarheid

Omdat het GBI meer de kenmerken van een natuurlijke dialoog over persoonlijke onderwerpen dan van een zich vlot afwikkellend vraag- en antwoordspel heeft, is het denkbaar dat de interviewer door persoonlijkheid of manier van interviewen het gesprek in een bepaalde richting beïnvloedt. Tot nu toe zijn twee onderzoeken met het GBI uitgevoerd waarin men probeerde een potentieel interviewereffect op het spoor te komen. In Leiden werden 83 moeders tweemaal geïnterviewd, waarbij de volgorde waarin vijf interviewers werden ingezet systematisch werd gevarieerd (Bakermans-Kranenburg, 1993; Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 1993). In dit onderzoek werd geen interviewereffect gevonden: de verdeling van de interviews over de classificaties liep voor de verschillende interviewers niet significant uiteen. Bovendien werd de stabiliteit van de classificatie niet beïnvloed door de specifieke interviewercombinatie. In een Israelische studie waarin het genoemde Leidse onderzoek werd gerepliceerd en uitgebreid (Sagi e.a., 1993b) werd aan 59 studenten het GBI tweemaal voorgelegd. Ook hier kwam geen interviewereffect aan het licht; evenmin bleek van invloed of de interviewer die het interview afnam het interview tevens codeerde.

Het interview wordt niet aan de hand van de bandopname, maar aan de hand van het transcript gecodeerd. Hoewel de betrouwbaarheid van de transcriptie dus van wezenlijk belang is, wordt daaraan doorgaans in rapportages voorbijgegaan. De intercodeurbetrouwbaarheid staat meer in de schijnwerpers. Op grond van achttien studies met het GBI vonden we een gemiddelde intercodeurbetrouwbaarheid van ongeveer 80%. Dat duidt op een redelijke intercodeurbetrouwbaarheid. Dat de intercodeurbetrouwbaarheid niet volmaakt is, heeft gevolgen voor bijvoorbeeld de stabiliteit of test-hertestbetrouwbaarheid en

voor de predictieve validiteit: door meetfouten liggen de maximale waarden daarvoor lager dan 100% (zie ook Van IJzendoorn, 1992).

Een toets van de test-hertestbetrouwbaarheid van het GBI is essentieel. Bowlby koos weliswaar met opzet de term 'werkmodel' om daarmee duidelijk te maken dat het om een open, dynamisch model gaat dat op grond van nieuwe ervaringen kan worden bijgesteld (Bowlby, 1988), maar continuïteit wordt door het werkmodel zelf meer geïmpliceerd dan verandering, vooral op latere leeftijd (Sroufe, 1988). Bij volwassenen mag dus stabiliteit van het werkmodel verwacht worden, zeker als geen zeer ingrijpende gebeurtenissen plaatsvinden. In de vier tot nu toe uitgevoerde onderzoeken naar de test-hertestbetrouwbaarheid van het GBI (Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 1993; Sagi e.a., 1993b; Benoit & Parker, in druk; Steele & Steele, in druk) werden test-hertestbetrouwbaarheden gevonden tussen de 77% en 90%, met een interval dat varieerde van een tot vijftien maanden. We noemden reeds dat de maximale waarde voor de test-hertestbetrouwbaarheid lager is dan 100% door de onvolmaakte intercodeurbetrouwbaarheid. Het is immers niet erg waarschijnlijk dat precies alle interviews die bij de eerste afname onjuist gecodeerd werden bij de tweede afname weer onjuist gecodeerd werden – en nog wel in dezelfde richting. Op grond van deze bevindingen kan men concluderen dat het instrument geschikt lijkt om de *stabiliteit* van het werkmodel van gehechtheid bij veranderingen in de leefsituatie, ingrijpende gebeurtenissen of therapeutische interventie te onderzoeken. Daarbij kan aangetekend worden dat – getuige de hoge stabiliteit in het onderzoek van Benoit en Parker, die het interview enkele weken vóór en bijna een jaar ná de bevalling afnamen – de geboorte van een eerste kind nog niet zo ingrijpend is dat daardoor grote veranderingen in het gehechtheidswerkmodel worden teweeggebracht.

Discriminante validiteit: intelligentie, geheugen, sociale wenselijkheid en persoonlijkheid

Intelligentie

Het GBI leunt geheel op de wijze waarop de respondent zich verbaal uitdrukt; op hoe hij over zijn verleden praat. Bij het coderen van het transcript speelt de coherentie van de tekst een belangrijke rol. Daarbij wordt coherentie opgevat in termen van Grice (1975): de tekst wordt getoetst aan criteria voor kwaliteit, kwantiteit, relevantie en stijl. Daarom zou het logisch redeneervermogen van respondenten bepalend kunnen zijn voor de coherentie van hun interviewtranscript, en daarmee voor de classificatie die aan het interview wordt toegekend. In drie onderzoeken werden relaties tussen GBI-classificaties enerzijds en verbale vaardigheden en logisch redeneren anderzijds onderzocht. Bakermans-Kranenburg en Van IJzendoorn (1993) lieten zien dat scores op een verbale IQ-test (Groninger Intelligentie Test, Luteijn & Van der Ploeg, 1982) en op een test van het logisch redeneervermogen (Raven, 1985) niet samenhangen met GBI-classificaties. Sagi en zijn collega's (Sagi e.a., 1993b) vonden hetzelfde resultaat toen zij in hun groep Israëlische studenten de resultaten van het universitaire toelatingsexamen voor de drie GBI-classificaties vergeleken: slechts een gering onderscheid werd gevonden voor de gereserveerde studenten die tenderden naar iets hogere scores. In het derde onderzoek, dat van Crowell e.a. (1993), werd wel een

verschil gevonden tussen de autonome en de gepreoccupeerde moeders: de eerstgenoemden scoorden hoger op de test voor mentale vaardigheden. Op grond daarvan concluderen de auteurs dat in onderzoeken met het GBI altijd voor intelligentie moet worden gecontroleerd. Wij vragen ons af of deze conclusie gerechtvaardigd is als men bedenkt dat de test die Crowell e.a. gebruikten relatief onbekend is en in de andere twee onderzoeken geen relatie tussen GBI-classificatie en intelligentie werd gevonden.

Autobiografisch geheugen

Verschillende GBI-vragen betreffen ervaringen uit de vroege jeugd. Hoewel deze ervaringen niet van doorslaggevend belang zijn voor de classificatie, wordt het ontbreken van herinneringen uit de kindertijd als indicatie voor een onveilig werkmodel van gehechtheid gezien. Verondersteld wordt dat gereserveerde respondenten negatieve aspecten uit hun kindertijd buiten het gezichtsveld houden en door een beroep op hun slechte geheugen een potentieel pijnlijke bespreking daarvan vermijden. Men kan echter opwerpen dat de als gereserveerd geclassificeerde respondenten niet zozeer belemmerd worden door een onveilig werkmodel van gehechtheid, maar zich door een slechter (autobiografisch) geheugen gewoon minder over hun vroege jeugd kunnen herinneren. Het is daarom essentieel dat onderzocht wordt of het GBI wel de representatie van gehechtheid meet en niet, in plaats daarvan, algemene cognitieve verschillen in het autobiografisch geheugen. De twee onderzoeken die zich richtten op het autobiografisch geheugen zijn de eerste genoemde studies van Bakermans-Kranenburg en Van IJzendoorn (1993) in Leiden en van Sagi e.a. (1993b) in Israël.

De 83 moeders in het Leidse onderzoek kregen een vragenlijst over hun eigen autobiografisch geheugen voorgelegd en er werd een geheugentest afgenomen. Bij deze laatste test werden vragen over de kindertijd gesteld die weinig of niets te maken hadden met gehechtheidservaringen (bijvoorbeeld 'Wat was de kleur van uw eerste fiets?'). De latentietijd – dat wil zeggen de tijd die verstrijkt tussen het laatste woord van de vraag en het eerste woord van het antwoord – was indicatief voor de kwaliteit van het autobiografisch geheugen: de tijd die nodig is om het antwoord op een bepaalde vraag in het geheugen te vinden, geeft weer hoeveel moeite het kost om de gevraagde informatie te bereiken. Moeders die als gereserveerd werden geclassificeerd, schatten hun eigen geheugen niet lager in dan de andere respondenten en zij presteerden zelfs iets beter op de geheugentest met latentietijden.

In het Israelische onderzoek werden drie tests afgenomen. Het lange-termijngeheugen werd getoetst met een test waarbij de respondenten uit telkens vier mogelijkheden de titel moesten kiezen van een televisieprogramma dat in hun kindertijd was uitgezonden; de andere drie titels waren verzonnen. De tweede test behelsde een associatetaak; bij twaalf woorden moesten de respondenten volgens Galtons methode van 'Semantic Cuing' herinneringen uit hun kindertijd ophalen, en aangeven welke leeftijd bij de herinnering hoorde (Crovitz & Quine-Holland, 1976). In de derde test, die op het geheugen voor relatief korte termijn (drie maanden) gericht was, moesten de respondenten zich eerder geleerde woordparen herinneren. Er werden geen significante verschillen tussen de drie gehechtheidsclassificaties gevonden; er was alleen een tendens dat gereserveerde studenten bij de associatetaak herinneringen ophaalden van iets later in hun leven (gemiddeld acht jaar, tegenover gemiddeld zeven jaar voor de overige res-

pondenten). Het is duidelijk dat dit verschil gering is; er is dan ook aanleiding om te concluderen dat de GBI-classificatie niet door verschillen in het autobiografisch geheugen wordt beïnvloed. Het beroep op een slecht geheugen voor gehechtheidservaringen dat gereserveerde respondenten plegen te doen, kan niet worden toegeschreven aan geringere geheugencapaciteiten in het algemeen.

Sociale wenselijkheid

Gezien de aard van het GBI, waarin over persoonlijke herinneringen en opvattingen gesproken wordt, kan beïnvloeding van het interview door sociale wenselijkheid een rol spelen: het is heel voorstelbaar dat een geïnterviewde zich meer op haar gemak voelt als ze voelt dat ze een goede indruk maakt. Wellicht is dan ook bij een als gereserveerd geclassificeerde respondent niet zozeer idealisering van de kindertijd aan de orde om negatieve ervaringen zelf niet onder ogen te hoeven zien, maar om een gezellige gespreks sfeer en een gunstige indruk op de interviewer te realiseren. De classificatie weerspiegelt dan niet het werkmodel van gehechtheid van de geïnterviewde, maar de neiging om sociaal wenselijke antwoorden te geven. In twee onderzoeken met het GBI werd ook sociale wenselijkheid gemeten (Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 1993; Crowell e.a., 1993), in beide gevallen met de Marlowe-Crowne-schaal (Crowne & Marlowe, 1960). Geen van beide onderzoeken bracht een verband tussen sociale wenselijkheid en gehechtheidsclassificatie aan het licht. Het antwoordpatroon van gereserveerde respondenten berust dus niet op specifieke tendenties ten gevolge van sociale wenselijkheid.

Persoonlijkheid

Het GBI pretendeert het intern werkmodel van gehechtheid in kaart te brengen. Daarmee is het vooral gericht op representaties van en gedrag in hechte relaties. Er valt wel enige samenhang te verwachten met persoonlijkheidstrekken en sociaal functioneren, maar het instrument beoogt meer specifiek te zijn en niet geheel samen te vallen met de genoemde persoonlijkheidsvariabelen. Relaties met gehechtheidsspecifieke variabelen zoals responsiviteit en de gehechtheidsclassificatie van het kind in de Vreemde-Situatieprocedure behoren de boventoon te voeren. Twee onderzoeken namen de samenhang van persoonlijkheidsvariabelen met GBI-classificaties onder de loep.

De Haas, Bakermans-Kranenburg en Van IJzendoorn (1993) brachten de EAS (Buss & Plomin, 1984)-variabelen Emotionaliteit, Activiteit en Sociabiliteit in verband met de GBI-classificaties. Er werd geen significante samenhang gevonden. Bovendien bleken de GBI-classificaties niet gerelateerd te zijn aan het mentaal en fysiek welbevinden (gemeten met de Algemene Gezondheids-Vragenlijst, Ormel & Giel, 1984). In het tweede onderzoek (Crowell e.a., 1993) werd echter een verband geconstateerd tussen de GBI-classificaties en een instrument voor sociale aanpassing (Social Adjustment Scale). Autonome moeders kwamen als het best aangepast uit de bus, gepreoccupeerde moeders waren het minst aangepast. Daarom stellen de auteurs voor om in onderzoeken met het GBI altijd een instrument voor algemene sociale aanpassing mee te nemen opdat voor deze variabele statistisch kan worden gecontroleerd. De auteurs geven echter ook aan dat er geen sprake is van een volkomen overlap tussen sociale aanpas-

sing en gehechtheidsrepresentatie: daarvoor is de gevonden effectgrootte te klein. Ook wij merken op dat deze effectgrootte gering is in vergelijking met later in dit artikel te rapporteren relaties tussen gehechtheidsrepresentatie en gehechtheidsclassificatie van het kind.

Verdeling van classificaties in normale en klinische groepen

Standaardverdeling

Normatieve gegevens over de verdeling van de interviewclassificaties kunnen door een meta-analytische combinatie van de afzonderlijke primaire studies worden afgeleid. Over meer dan 2000 gecodeerde interviews is intussen gerapporteerd, en zo'n indrukwekkend aantal geeft voldoende basis voor analyses van de aangetroffen verdelingen. In tabel 2 staan deze gegevens samengevat.

Het eerste dat opvalt is dat het percentage autonome classificaties in steekproeven met niet-klinische moeders relatief laag is (57%). Als we dit vergelijken met de verdeling van de gehechtheidsclassificaties van normale kinderen in de Vreemde Situatie (21% vermijdend, 67% veilig, 12% ambivalent gehecht; Van IJzendoorn e.a., 1992), springt in de verdeling van GBI-classificaties een lager percentage autonome moeders en een hoger percentage ambivalente moeders in het oog. Dat brengt het percentage onveilig geclassificeerde moeders op een hoge waarde (43%). Als bovendien de classificatie als onveilig in de beschouwing wordt betrokken, krijgt ongeveer 20% van de moeders deze classificatie voor onverwerkt verlies of andersoortig trauma toegekend. De meerderheid van deze moeders is uit de onveilige categorieën afkomstig, zodat het percentage autonome moeders in dat geval niet sterk daalt (tot 55%, zie Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg, in druk, voor details). De nationaliteit van de moeders en hun sociaal-economische achtergrond bleek niet relevant voor de verdeling. Tegen dergelijke omgevingsverschillen is het GBI dus bestand. Opmerkelijk is dat de verdeling van vaders sterk overeenkomt met de standaardverdeling van moeders. Hoewel de indruk zou kunnen bestaan dat mannen nei-

Tabel 2. Verdeling van interviewclassificaties bij samenvoeging van steekproeven¹

populatie	N	verdeling in percentages		
		gereserveerd (Ds)	autonoom (F)	gepreoccupeerd (E)
moeders (normaal)	649	23	58	19
vaders (normaal)	306	25	58	17
laag SES	214	28	60	12
adolescenten	237	26	56	19
klinische volwass-				
enen	292	44	18	38
ouders van				
klinische kinderen	217	37	18	44

¹ Ontleend aan Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg (in druk).

gen tot een wat meer gereserveerde gehechtheidsrepresentatie (Gilligan, 1982) wordt dat door de gegevens niet bevestigd.

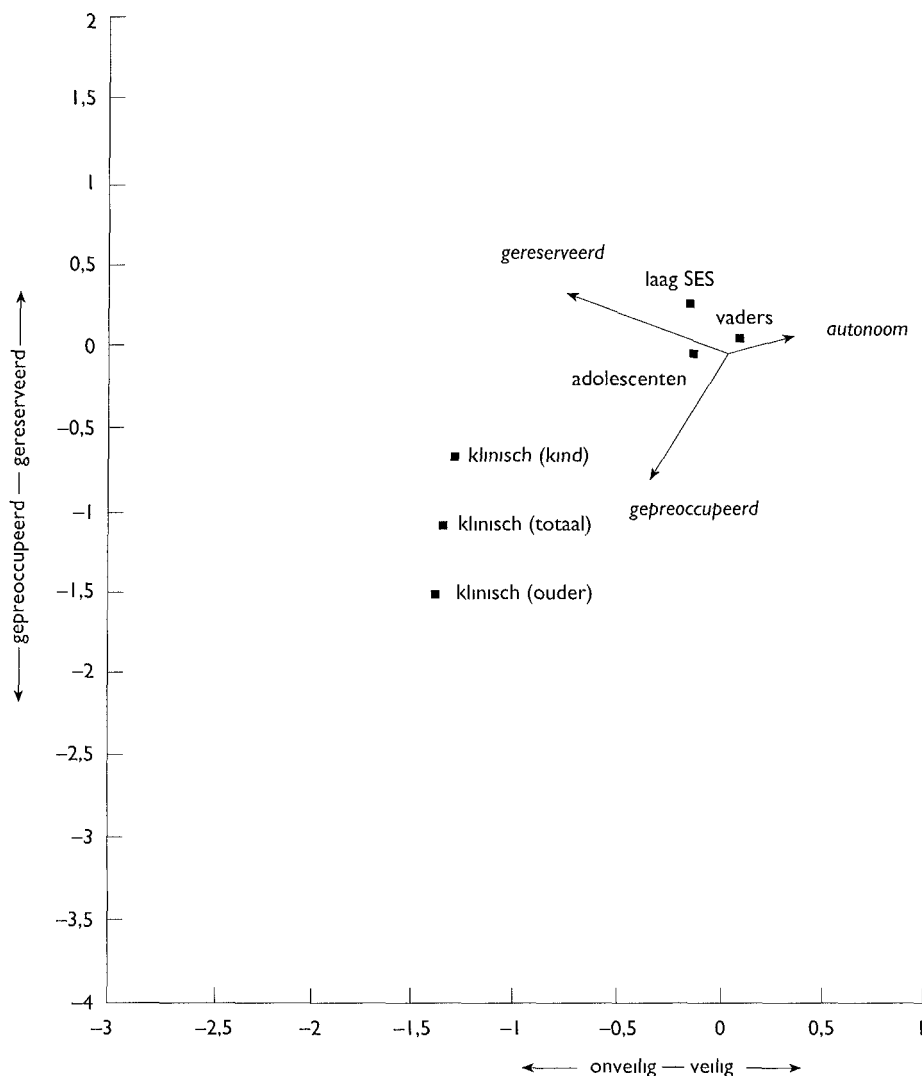
In 226 gevallen werden beide echtelieden geïnterviewd (in de onderzoeken van Miehls, 1989; Crittenden, Partridge & Claussen, 1991; Van IJzendoorn e.a., 1991a, 1991b; Cohn, Silver, Cowan & Pearson, 1992; en Steele, Steele & Fonagy, 1993). Autonome vrouwen en mannen bleken vaker met elkaar getrouwd te zijn, maar een op de drie autonome vrouwen heeft toch een gereserveerde of een gepreoccupeerde echtgenoot gehuwd; en datzelfde geldt voor een op de drie autonome mannen. Hoewel er dus een tendens is dat de (on)veilige gehechtheid gestabiliseerd wordt door de partnerkeuze, zijn er ook veel uitzonderingen op deze regel. Juist bij deze uitzonderingen lijkt de mogelijkheid van doorbreking van een onveilige cirkel aanwezig (Rutter, Quinton & Hill, 1990).

De verdeling van de GBI-classificaties van adolescenten week niet sterk af van de standaardverdeling van volwassenen. Het lijkt erop dat de beeindiging van de schoolcarrière, het aangaan van een huwelijk of vaste relatie en het krijgen van kinderen althans op het globale niveau van de totale verdeling geen effect heeft. Of dat ook op het individuele niveau geldt, kan door longitudinaal onderzoek aan het licht worden gebracht.

Klinische groepen

In klinische kringen mag het GBI zich in een groeiende populariteit verheugen. Deze aantrekkingskracht van het instrument in de diagnostiek en evaluatie van therapeutische processen kan wellicht worden herleid op de theoretische wortels van het instrument, waarin kennis van de normale ontwikkeling gecombineerd wordt met inzichten uit de psychopathologie. De toepassing van het GBI in klinische groepen – volwassenen met psychiatrische problemen en kinderen met probleemgedrag – heeft twee hypothesen gegenereerd. Allereerst verwacht men in klinische groepen een overrepresentatie van de onveilige gehechtheidscategorieën. Problemen zijn dikwijls geworteld in negatieve gehechtheidservaringen van volwassen patienten of van ouders van kinderen met problemen. Ten tweede wordt verondersteld dat problemen van externaliserende aard, zoals agressie, gefundeerd zijn op een gereserveerde gehechtheidsrepresentatie, terwijl problemen van internaliserende aard, zoals depressie, gerelateerd zijn aan een gepreoccupeerde gehechtheidsrepresentatie (Rosenstein & Horowitz, 1993).

Het GBI is aan groepen met uiteenlopende problemen voorgelegd (zie voor details Van IJzendoorn & Bakermans-Kranenburg, in druk). Wanneer deze onderzoeken worden gecombineerd, wordt inderdaad een hoog percentage onveilige gehechtheidsrepresentaties zichtbaar. Zowel de gereserveerde als de gepreoccupeerde categorie is goed vertegenwoordigd (zie tabel 2). Of de problemen vooral bij de ouder of vooral bij het kind liggen, blijkt voor de totale verdeling niet uit te maken. De eerste hypothese vinden we dus bevestigd. Dat geldt niet voor de tweede hypothese: er lijkt geen verband tussen de aard van het probleem (internaliserend of externaliserend) en een specifieke classificatie. Hoewel in sommige onderzoeken het veronderstelde verband wel gevonden werd (bijvoorbeeld Rosenstein & Horowitz, 1993), gaven andere studies niet zo'n eenduidig beeld (bijvoorbeeld Patrick e.a., 1992). In figuur 1 is het zwaartepunt van de klinische steekproeven (met de problemen bij de ouder respectievelijk het kind gesitueerd) geprojecteerd tegen de achtergrond van de standaardverdeling van GBI-classificaties van moeders in niet-klinische groepen.

Figuur 1.

Projectie van de GBI-verdelingen in specifieke groepen tegen de achtergrond van de standaardverdeling.

Uit figuur 1 wordt duidelijk dat de verdeling van beide soorten klinische groepen verschilt van de standaardverdeling die zich op het snijpunt van de drie assen bevindt. Men kan uit deze figuur ook opmaken hoe dicht de verdelingen van adolescenten en vaders bij de standaardverdeling in de oorsprong van het assenstelsel liggen. Het zwaartepunt van de klinische groepen ligt daarentegen ver van de oorsprong verwijderd en wijst op een overrepresentatie van zowel gereserveerde als gepreoccupeerde classificaties. Voor conclusies over de relatie tussen specifieke klinische groepen en gehechtheidsrepresentatie zijn echter meer data nodig; het databestand waarop de hiervoor genoemde analyse gebaseerd is, is nog betrekkelijk klein.

Alternatieve meetinstrumenten

Het GBI is een bewerkelijk onderzoeksinstrument; afname, transcriptie en codering vragen training en veel tijd. Dat heeft verschillende onderzoekers geïnspireerd tot het ontwerpen van een vragenlijst over hetzelfde domein van opvoeding en gehechtheidservaringen. Hazan en Shaver ontwierpen een zelfclassificatie-vragenlijst, waarop respondenten kunnen aangeven in welk van de drie beschrijvingen van 'gehechtheidsstijlen' zij zich het meest herkennen (Adult Attachment Styles, Hazan & Shaver, 1987). Andere vragenlijsten, zoals de Mother-Father-Peer schaal van Epstein (1983), de EMBU (Arrindell, Emmelkamp, Brilman & Monsma, 1983), de Inventory of Parent and Peer Attachment (Armsden & Greenberg, 1987) en de Adult Attachment Questionnaire (Lichtenstein, 1991) richten zich op een beschrijving van de vroegere en huidige relatie met de ouders. De Berkeley Leiden Adult Attachment Questionnaire for Unresolved loss and other trauma (BLAAQ-U; Main, Van IJzendoorn & Hesse, 1993) ten slotte is ontwikkeld om respondenten te identificeren die met het GBI waarschijnlijk als onverwerkt zullen worden geclassificeerd. De validering van de meeste hiervoor genoemde instrumenten is een probleem. Bij alle tot nu toe ontwikkelde vragenlijsten, die natuurlijk grote voordelen bieden voor het afnemen in grote groepen, ontbreekt het aan voldoende convergente validiteit om als alternatief voor het GBI in aanmerking te komen. De BLAAQ-U lijkt redelijk succesvol in het onderscheiden van respondenten met onverwerkt verlies, maar biedt vooralsnog geen houvast voor de andere classificaties. Als we de balans voor alternatieven voor het GBI opmaken, moeten we de conclusie trekken dat een goed alternatief niet voorhanden is, dat betrouwbare zelfclassificatie wellicht problematisch blijft (zie ook De Ruiter, 1993) en dat we voorlopig voor de bepaling van de gehechtheidsrepresentatie bij volwassenen op het tijdrovende GBI zijn aangewezen.

Intergenerationele overdracht van gehechtheid

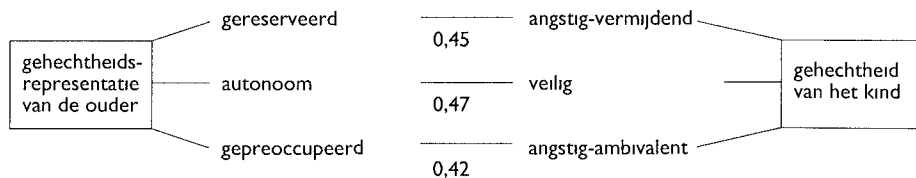
Gehechtheidsclassificatie van het kind

De ontwikkeling van het GBI stond in het kader van het beantwoorden van de vraag waarom sommige kinderen een veilige en andere kinderen een onveilige gehechtheidsrelatie met hun ouders opbouwen. Een antwoord werd gezocht in de gehechtheidsrepresentatie van de ouder; de categorieën van het GBI-codeersysteem weerspiegelen het classificatiesysteem voor de gehechtheid van kinderen in de Vreemde Situatie. Op de Vreemde-Situatieprocedure en de toegepaste classificaties is in de inleiding al ingegaan. Duidelijk werd dat in de balans tussen exploratie en gehechtheidsgedrag de vermijdend gehechte kinderen gehechtheidsgedrag minimaliseren of de-activeren ten faveure van exploratie, terwijl de ambivalent gehechte kinderen gehechtheidsgedrag maximaliseren ten koste van exploratie. Veilig gehechte kinderen weten het evenwicht te vinden tussen gehechtheidsgedrag (het zoeken van troost) direct na de hereniging en het hervatten van exploratief gedrag na enige tijd. Ook de GBI-classificaties zijn gebaseerd op de manier waarop de communicatie over emoties in gehechtheidsrelaties wordt vormgegeven. Autonome respondenten worden gekenmerkt door een open reflectie op hun gehechtheidservaringen; gereserveerden minimaliseren

de invloed van gehechtheidservaringen op hun volwassen persoonlijkheid en geïmpreundeerde respondenten worden nog steeds door hun ervaringen of door de relatie met hun ouders in beslag genomen. Een eventuele samenhang strekt dus verder dan een beïnvloeding van het kind door bepaalde kenmerken van de ouderlijke persoonlijkheid die het gevolg zijn van de opvoedingsgeschiedenis van de ouder, zoals in het procesmodel van Belsky (1984) omschreven. Het betreft hier een analogie in strategieën die als het ware twee kanten van dezelfde medaille laat zien: de wijze waarop deze strategie zich bij de ouder (op het niveau van verbale representatie) enerzijds en bij het kind (op gedragsniveau) anderzijds uit. In figuur 2 staan de corresponderende gehechtheidscategorieën naast elkaar weergegeven. Men veronderstelt dat autonome opvoeders door hun openheid voor gehechtheidssignalen van het kind een veilige gehechtheidsrelatie met hun kinderen weten op te bouwen.

Naar dit verband tussen classificaties van ouder en kind zijn sinds de ontwikkeling van het GBI verschillende onderzoeken gedaan. Achttien studies zijn tot op heden gepubliceerd of in een gevorderd stadium van publicatie. (Gezien de intensiteit waarmee het interview in het onderzoeksveld gebruikt wordt, zullen er echter onderzoeken zijn die ons niet bekend waren en door het tijdstip van publicatie nog niet in dit overzicht konden worden opgenomen.) De samenhang tussen onverwerkt verlies bij de opvoeder en gedesorganiseerd gedrag bij het kind in de Vreemde-Situatieprocedure is in een kleine minderheid van de onderzoeken aan bod gekomen. Daarom besteden we aan die kwestie in dit overzicht weinig aandacht. Een beknopte bespreking van de onderzoeken naar het verband tussen de gehechtheidsclassificaties van ouder en kind is opgenomen in Bakermans-Kranenburg en Van IJzendoorn (in druk). Daar wordt ook uitgebreider ingegaan op de methode van de meta-analyse.

Van de achttien (deel)onderzoeken zijn er drie in Nederland uitgevoerd (Van IJzendoorn e.a., 1991b, 1991c; Bus & Van IJzendoorn, 1992). In twee onderzoeken kwamen de moeders voor het voetlicht, in één ervan ook de vaders. Van de overige onderzoeken kwamen er in drie vaders aan bod (Radojevic, 1992; Main & Goldwyn, in druk; Steele & Steele, in druk); verder betroffen zij moeders. Op de totale groep onderzoeken (met 854 ouder-kindparen) voerden we een drietal meta-analyses uit. In de eerste meta-analyse combineerden we de effectgrootten van de afzonderlijke onderzoeken voor het verband tussen een autonome interviewclassificatie bij de opvoeder en een veilige gehechtheidsclassificatie van het kind. De gecombineerde effectgrootte bedroeg $d = 1,06$, wat vergelijkbaar is met een correlatie $r = 0,47$. Dat is een opmerkelijk sterk resultaat; er zouden 1087 studies zonder significant verband tegenovergesteld moeten worden om het gevonden resultaat aan het toeval te kunnen toeschrijven (Van IJzendoorn, 1993). De onderzoeken die moeders betroffen laten een hogere effectgrootte zien dan de onderzoeken met vaders: $r = 0,50$ voor de moeders en $r = 0,37$ voor de vaders (effectgrootten zullen in het vervolg van dit artikel worden uitgedrukt in de correlatie r , omdat deze maat bekend en eenvoudig te interpreteren is). Vier onderzoeken waarin het GBI werd afgenomen voor de geboorte van het (eerste) kind plaatsvond (Fonagy, Steele & Steele, 1991; Radojevic, 1992; Benoit & Parker, in druk; Ward & Carlson, in druk), leverden geen andere effectgrootten op dan de andere onderzoeken waarin het GBI ongeveer gelijktijdig of zelfs jaren na de Vreemde Situatie werd afgenomen (zie ook Van IJzendoorn, 1993). Het belang van onderzoeken met een prospectieve opzet, zoals de genoemde vier, ligt in de mogelijkheid de causale richting van het verband tussen ouder- en kindclassificatie in beeld te brengen: uit deze onderzoeken blijkt

Figuur 2.

Intergenerationele overdracht van gehechtheid: de samenhang tussen gehechtheidsrepresentaties van ouder en kind.

Noot De effectgrootten zijn gebaseerd op achttien studies met in totaal 853 ouder kindparen (zie Van IJzendoorn, 1993)

dat de prenatale gehechtheidsrepresentatie van de ouder, waarop het kind uiteraard nog geen invloed heeft kunnen uitoefenen, de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen ouder en kind ruim een jaar later goed kan voorspellen. De richting van de beïnvloeding moet dus van ouder naar kind voorgesteld worden. Verklaringen die een derde variabele als bepalende factor ten tonele voeren, boeten aan waarschijnlijkheid in door de resultaten van de onderzoeken naar de discriminante validiteit van het GBI: voor IQ en temperament (die toch de meest plausibele derde variabelen lijken te vormen) geldt althans dat zij niet gerelateerd waren aan de classificatie van de ouder. Deze eigenschappen spelen dus geen rol in het verband tussen de classificaties van ouder en kind.

Een vergelijkbare meta-analyse werd uitgevoerd om het verband tussen een gereserveerde classificatie van de opvoeder en een vermijdende classificatie bij het kind te onderzoeken. De totale effectgrootte bedroeg, uitgedrukt in de correlatie, $r = 0,45$. Ook voor dit verband gold dat het sterker was voor moeders dan voor vaders ($r = 0,50$ voor moeders en $r = 0,32$ voor vaders). De derde meta-analyse betrof het verband tussen de gepreoccupeerde en de ambivalente classificatie. Dat leverde een effectgrootte van $r = 0,42$ op, zowel voor vaders als voor moeders. De verschillende effectgrootten zijn in figuur 2 aangegeven. Terzijde zij opgemerkt, dat de onderzoeken waarin ook de onverwerkte en de gedesorganiseerde classificatie als afzonderlijke categorie was opgenomen een gecombineerde effectgrootte lieten zien van $r = 0,31$; de sterkte van het verband tussen de gepreoccupeerde en de ambivalente classificatie daalt dan echter tot $0,19$ (zie Van IJzendoorn, 1993).

Responsiviteit van de ouder

Onder sensitieve responsiviteit verstaat men de mate waarin de ouder ontvankelijk is voor de signalen van het kind, die juist interpreteert en er snel en adequaat op reageert (Ainsworth e.a., 1978). Zo'n houding bevordert een veilige gehechtheid van het kind (Riksen-Walraven, 1983). Verondersteld wordt dan ook dat de sensitieve responsiviteit een medierende rol speelt in het verband tussen de gehechtheidsrepresentatie van de ouder en het werkmodel van gehechtheid van het kind. De gehechtheid van de ouder bepaalt immers op welke manier de ouder omgaat met de communicatie over emoties in hechte relaties, *in casu* in de relatie met het eigen kind. Als ouders ertoe geneigd zijn hun eigen negatieve gevoelens over de kindertijd uit hun gedachten te bannen, zijn zij wellicht ook geneigd om angst en verdriet van het kind niet onder ogen te willen of kunnen zien.

Ouders die nog sterk door hun gehechtheidservaringen in de kindertijd in beslag worden genomen, worden daardoor wellicht gehinderd om de communicatie over emoties met hun kind in stressrijke situaties open en evenwichtig te houden. Deze ouders kunnen zich ook bedreigd voelen door de negatieve en ambivalente signalen van hun kind, omdat zij daardoor herinnerd worden aan hun eigen verleden. Van ouders met een veilige gehechtheidsrepresentatie mag echter verwacht worden dat zij, doordat zij in het 1e zijn met het eigen verleden, in staat zijn tot open communicatie over gevoelens van angst en verdriet bij het kind.

In tien onderzoeken, die te zamen 389 ouder-kindparen bevatten, werden de GBI-classificaties gerelateerd aan maten voor sensitieve responsiviteit. Voor de bepaling daarvan werden verschillende schalen gebruikt, waarop afzonderlijke meta-analyses werden uitgevoerd (Van IJzendoorn, 1993). De gecombineerde effectgrootte voor de tien studies bedroeg $r = 0,34$. Ten minste 156 onderzoeken met nulresultaten zouden nodig zijn om dit effect in twijfel te trekken. Helaas beperkt dit resultaat zich tot het verband tussen een veilige of onveilige interviewclassificatie en responsiviteit; het zou belangwekkend zijn om een onderscheid te maken tussen de gereserveerde en de gepreoccupeerde categorie, om te zien of deze classificaties wellicht systematisch samenhangen met onder- en overstimulering. In de betrokken onderzoeken ontbreekt het echter aan voldoende gegevens om op deze kwestie in te gaan.

Onverklaarde overdracht

De betrekkelijk bescheiden effectgrootte voor de relatie tussen interviewclassificatie en sensitieve responsiviteit duidt op het bestaan van een onbeschreven gebied in de overdracht van gehechtheid, eerder aangeduid met 'transmission gap' (Van IJzendoorn, 1993). Als immers maar een beperkt deel van het verband tussen de gehechtheidsrepresentatie van de ouder en de gehechtheidsclassificatie van het kind kan worden toegeschreven aan de medierende rol van sensitieve responsiviteit, moet het proces van de intergenerationele overdracht van gehechtheid voor het overige nog worden verklaard.

Het nog onverklaarde deel kunnen we in grootte als volgt inschatten. De effectgrootte voor de relatie tussen GBI-classificatie en sensitieve responsiviteit bedraagt 0,34 (zie hiervoor). Een meta-analyse van veertien studies (met in totaal 883 ouder-kindparen) naar het verband tussen responsiviteit, bepaald met Ainsworths schalen voor sensitieve responsiviteit bij het kind thuis, en gehechtheidsclassificatie van het kind bracht een gecombineerde effectgrootte van $r = 0,27$ aan het licht (De Wolff, Van der Veer & Van IJzendoorn, in voorbereiding). Omdat de effectgrootte van het verband tussen de gehechtheidsclassificatie van de ouder en de gehechtheidsclassificatie van het kind 0,47 bedraagt, moet het onverklaarde deel een grootte van 0,38 ($0,47 - (0,34 \times 0,27)$) hebben. Het verschil in responsiviteit tussen ouders met verschillende gehechtheidsrepresentaties speelt wel een rol in de verklaring, maar deze bijdrage is, op de keper beschouwd, bescheiden. Andere potentiële verklaringen kunnen worden gezocht in gecorreleerde meetfouten, genetische overdracht, en/of de veronderstelling dat de gebruikte instrumenten voor sensitieve responsiviteit slechts een beperkt deel van de interactie tussen ouder en kind in stressrijke situaties in kaart brengen, en dat bijvoorbeeld aan gezichtsuitdrukkingen tot nu toe weinig aandacht is besteed (Van IJzendoorn, 1993).

Men moet zich afvragen of de intergenerationele overdracht van gehechtheid onder bepaalde omstandigheden wordt beperkt. Deze vraag werpt zich in de eerste plaats op omdat de samenhang tussen ouder- en kindclassificaties niet perfect is: een effectgrootte van $r = 0,50$ betekent dat er ook autonome ouders zijn die onveilig gehechte kinderen hebben, en dat de kinderen van sommige onveilige ouders toch veilig gehecht zijn. Deze uitzonderingen op de regel zijn van belang voor het inzicht in het proces van intergenerationele overdracht op individueel niveau: onder welke condities wordt de overeenstemming doorbroken? In de tweede plaats moet recht gedaan worden aan de sociale context waarin de opvoeding plaatsvindt. Omdat de meeste onderzoeken met het GBI werden uitgevoerd in geïndustrialiseerde westerse landen met sterk vergelijkbare familieconstellaties kan dit punt in beschouwingen over de overdracht van gehechtheid wat op de achtergrond raken. In een andere sociale context boet de regel van intergenerationele overdracht wellicht aan geldigheid in. Voordat dus gesproken wordt over een algemene wetmatigheid ten aanzien van intergenerationele overdracht, moet deze eerst nog worden getoetst op culturele condities en restricties.

Wat dit punt betreft biedt een onderzoek naar de intergenerationele overdracht van gehechtheid in Israëliische kibboetsen interessante mogelijkheden. We hebben dan nog wel met een westerse cultuur te maken, maar treffen toch een bijzondere opvoedingssituatie aan. (Voor een beschrijving van het ontstaan van en de opvoedingsidealen in kibboetsen wordt verwezen naar Schuengel en Van IJzendoorn, 1993.) In alle kibboetsen brengen de kinderen een groot deel van de dag door in speciale 'kinderhuizen', waar vaste leidsters voor hen zorgen. In sommige kibboetsen werd echter tot onlangs nog het traditionele systeem van collectief overnachten toegepast: de kinderen zijn 's middags wel een paar uur 'thuis', dat wil zeggen bij hun eigen ouders, maar staan gedurende de rest van de dag én 's nachts onder de verantwoordelijkheid van kinderverzorgsters of nachtwaaksters die 's nachts via een intercom-installatie verantwoordelijk zijn voor een groot aantal kinderen. Deze kibboetsen wijken dus nadrukkelijk af van wat in westerse gezinnen gebruikelijk is, terwijl de kibboetsen waar de kinderen wel bij de ouders in huis slapen een context bieden die min of meer vergelijkbaar is met de situatie waarin beide ouders werken en het kind overdag in een kinderdagverblijf wordt ondergebracht. Het collectief overnachten sluit vrijwel uit dat 's nachts door een vertrouwde persoon op een sensitieve manier op de signalen van het kind kan worden ingegaan.

In een quasi-experimenteel onderzoek werd bij 20 moeder-kindparen uit een kibboets met collectief overnachten en 25 moeder-kindparen uit een kibboets waar de kinderen bij de ouders slapen het GBI en de Vreemde Situatie afgenomen. Op andere potentieel relevante variabelen verschilden de ouders en kinderen niet van elkaar (zie Sagi e.a., 1993a). De verdelingen van de gehechtheidsclassificaties van de moeders ontliepen elkaar weinig; van de moeders uit kibboetsen met collectief overnachten werd 65% als autonoom geclassificeerd; van de andere moeders werd 72% als autonoom geclassificeerd. Dat is niet significant verschillend. Een significant verschil werd wel zichtbaar bij vergelijking van de percentages kinderen uit de verschillende soorten kibboetsen die veilig gehecht waren: terwijl het percentage veilig gehechte kinderen in de kibboetsen waar de kinderen bij de ouders thuis slapen (80%) vergelijkbaar was met het percentage dat doorgaans in onderzoek met intacte westerse gezinnen wordt gevonden, was een meerderheid van de kinderen uit de kibboetsen met collectief

Tabel 3. Gehechtheidsclassificaties van Moeder en Kind in Twee Soorten Kibboetsen.¹

	<i>Gehechtheidsbiografisch Interview Moeder</i>			
	<i>collectief overnachten</i>		<i>thuis overnachten</i>	
	<i>veilig</i>	<i>onveilig</i>	<i>veilig</i>	<i>onveilig</i>
<i>Vreemde Situatie Kind</i>				
veilig	6	5	16	4
onveilig	7	2	2	3
overeenstemming	$\frac{8}{20} = 40\%$		$\frac{19}{25} = 76\%$	

¹ Ontleend aan Sagi e.a. (1993a).

overnachten onveilig gehecht (zie Sagi e.a., in druk). In tabel 3 zijn de classificaties van moeders en kinderen in dit Israelische onderzoek weergegeven.

De gegevens uit tabel 3 maken duidelijk dat van een interactie tussen soort kibboets, gehechtheidsclassificatie van het kind en classificatie van de moeder sprake is. Afhankelijk van de context (wel of niet collectief overnachten) is de intergenerationele overdracht van gehechtheid wel of niet aanwijsbaar. Bij de ouder-kindparen uit de kibboetsen zonder collectief overnachten werd de 'gebruikelijke' overeenstemming tussen gehechtheid van moeder en kind gevonden (76%). Waar het overnachten collectief geschiedde, bedroeg de overeenstemming tussen de classificaties van ouder en kind echter slechts 40%; bij meer dan de helft van de ouder-kindparen was er geen overeenstemming. Dit opmerkelijke resultaat duidt op de begrenzing van de hypothese van intergenerationele overdracht van gehechtheid. Nadere beschouwing van de niet-overeenstemmende gevallen leert dat vooral veilige moeders met onveilige kinderen voor het lage percentage overeenstemming verantwoordelijk zijn. Verondersteld kan worden dat het collectief slapen leidt tot zoveel inconsistentie in de sensitiviteit waarmee op de gehechtheidssignalen van het kind wordt ingegaan, dat het proces van intergenerationele overdracht wordt geblokkeerd en de invloed van de veilige gehechtheid van de moeder wordt overstemd door de weinig fijngevoelige, insensitieve context.

Twee factoren lijken daarbij van belang. Ten eerste brengen de kinderen maar een gering aantal uren per dag met hun moeders door. De lagere overeenstemming zou daarmee verband kunnen houden, en ligt dan op één lijn met de geringere effectgrootte die we voor vaders aantreffen: wellicht brengen ook vaders dikwijls te weinig uren met hun kinderen door om van doorslaggevende invloed te zijn op de gehechtheid van het kind. Dat, ten tweede, de lagere overeenstemming samengaat met een overrepresentatie van onveilig gehechte kinderen in kibboetsen met collectief overnachten lijkt te moeten worden toegeschreven aan de inconsistentie die de kinderen ervaren: hoewel zij overdag sensitieve zorg voor hen kunnen ervaren, blijven 's nachts hun signalen van angst en verdriet betrekkelijk onbeantwoord. De voortdurende en lange separaties brengen gevoelens van onveiligheid bij het kind teweeg – ondanks de positieve gehechtheidservaringen die het overdag met de moeder opdoet (Aviezer, Van IJzen-doorn, Sagi & Schuengel, in druk).

Conclusie

Resumerend kunnen we stellen dat de intergenerationele overdracht van gehechtheid in een groeiend aantal onderzoeken in het buitenland en in Nederland overtuigend in beeld is gebracht. Het Gehechtheidsbiografisch Interview om de gehechtheidsrepresentatie van volwassenen te meten speelt in deze studies een sleutelrol; niet zozeer de precieze gebeurtenissen in de jeugd van de ouders, maar hun representatie van gehechtheidservaringen worden daarbij van doorslaggevend belang geacht. Onderzoek naar de betrouwbaarheid en discriminante validiteit van het instrument leverde bevredigende resultaten op. Alternatieven voor het arbeidsintensieve GBI zijn nog niet voorhanden: de meeste vragenlijsten ontbreekt het aan convergente validiteit; alleen voor de onverwerkte gehechtheids categorie lijkt een bruikbaar selectie-instrument te zijn ontworpen. Op grond van een meta-analytische combinatie van de afzonderlijke studies kon een normatieve verdeling van interviewclassificaties in normale groepen worden bepaald. De verdeling in klinische groepen wijkt daarvan flink af; afhankelijk van de locatie van de problemen (bij de kinderen of bij de ouders zelf) zijn in deze groepen de onveilige categorieën sterk oververtegenwoordigd. Voor conclusies over de relatie tussen specifieke klinische groepen en type gehechtheid is nog niet voldoende evidentie voorhanden.

Bij de overdracht van gehechtheid over generaties is responsiviteit een medierende factor, maar de betrekkelijk bescheiden effectgrootten van de samenhangen tussen responsiviteit en gehechtheidsrepresentaties van de ouders enerzijds en tussen responsiviteit en gehechtheid van het kind anderzijds duiden op het bestaan van een nog onbeschreven gebied in de overdracht van gehechtheid. De reikwijdte van de hypothese van intergenerationele overdracht is geëxploreerd aan de hand van een quasi-experimenteel onderzoek in twee soorten kibboetsen. Daaruit blijkt dat de intergenerationele overdracht van gehechtheid door een specifieke sociale context kan worden geblokkeerd.

Literatuur

- Ainsworth, M.D., Blehar, M.C., Waters, E. & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ainsworth, M.D.S. & Eichberg, C. (1991). Effects on infant-mother attachment of mother's unresolved loss of an attachment figure, or other traumatic experience. In C.M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle* (pp. 160-183). London: Routledge.
- Arend, R., Grove, F. & Sroufe, L.A. (1979). Continuity of individual adaptation from infancy to kindergarten: A predictive study of ego-resiliency and curiosity in preschoolers. *Child Development*, 50, 950-959.
- Armsden, G.L. & Greenberg, M.T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427-454.
- Arimidell, W.A., Emmelkamp, P.M.G., Brilman, E. & Monsma, A. (1983). Psychometric evaluation of an inventory for assessment of parental rearing practices. A Dutch form of the IMBU. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67, 163-177.
- Aviezer, O., IJzendoorn, M.H. van, Sagi, A. & Schuengel, C. (in druk). 'Children of the Dream' revisited: 70 years of collective child-rearing in Israeli kibbutzim. *Psychological Bulletin*.
- Bakermans-Kranenburg, M.J. (1993). *Het Gehechtheidsbiografisch Interview: Betrouwbaarheid en discriminante validiteit*. Academisch Proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden.

- Bakermans-Kranenburg, M.J. & IJzendoorn, M.H. van (1993). A psychometric study of the Adult Attachment Interview: Reliability and discriminant validity. *Developmental Psychology*, 29, 870-879.
- Bakermans-Kranenburg, M.J. & IJzendoorn, M.H. van (in druk). Intergenerationele overdracht van gehechtheid: Een meta-analyse naar de relatie tussen de gehechtheidsbiografie van ouders en de gehechtheidsrelatie met hun kind. In A. Vyt (Red.), *Jaarboek Ontwikkelingspsychologie, Orthopedagogiek, Kinderpsychiatrie*, Vol. 1.
- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55, 83-96.
- Belsky, J., Rovine, M. & Taylor, D. (1984). The Pennsylvania infant and family development project II: Origins of individual differences in infant-mother attachment: Maternal and infant contributions. *Child Development*, 55, 706-717.
- Benoit & Parker (in druk). Stability and transmission of attachment across three generations. *Child Development*.
- Bowlby, J. (1969/1984). *Attachment*, Vol. 1 of *Attachment and loss* (2nd ed.). Harmondsworth: Penguin.
- Bowlby, J. (1973/1980). *Separation: Anxiety and anger*, Vol. 2 of *Attachment and loss*. Harmondsworth: Penguin.
- Bowlby, J. (1980). *Loss: Sadness and depression*, Vol. 3 of *Attachment and loss*. Harmondsworth: Penguin (1981).
- Bowlby, J. (1988). *A secure base. Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Bus, A.G. & IJzendoorn, M.H. van (1992). Patterns of attachment in frequently and infrequently reading mother-child dyads. *Journal of Genetic Psychology*, 153, 395-403.
- Buss, A.H. & Plomin, R. (1984). *Temperament: Early developing personality traits*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Carlson, V., Cicchetti, D., Barnett, D. & Braunwald, K. (1989). Disorganized/disoriented attachment relationships in maltreated infants. *Developmental Psychology*, 25, 525-531.
- Cohn, D.A., Silver, D.H., Cowan, Ph.A. & Pearson, J. (1992). Working models of childhood attachment and couple relationships. *Journal of Family Issues*, 13, 432-449.
- Crittenden, P.M. (1985). Maltreated infants: Vulnerability and resilience. *Journal of Child Psychology & Psychiatry and Allied Disciplines*, 26, 85-96.
- Crittenden, P.M., Partidge, M.F. & Claussen, A.H. (1991). Family patterns of relationships in normative and dysfunctional families. *Development & Psychopathology*, 3, 491-512.
- Crovitz, H.F. & Quine-Holland, K. (1976). Proportion of episodic memories from early childhood by years of age. *Bulletin of the Psychonomics Society*, 7, 61-62.
- Crowell, J.A., Waters, E., Treboux, D., Posada, G., O'Connor, E., Colon-Downs, C., Feider, O., Fleischman, M., Gao, Y., Golby, B., Lay, K.-L. & Pan, H. (1993, april). *Validity of the Adult Attachment Interview: Does it measure what it should?* Poster symposium, gepresenteerd op het congres van de SRCD, New Orleans.
- Crowne, D.P. & Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24, 349-354.
- Epstein, S. (1983). *The Mother-Father-Peer scale*. Ongepubliceerd manuscript. Amheist: University of Massachusetts.
- Fonagy, P., Steele, H. & Steele, M. (1991). Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, 62, 891-905.
- George, C., Kaplan, N. & Main, M. (1985). *Adult Attachment Interview*. Ongepubliceerd manuscript. Berkeley: University of California.
- Gerris, J. (1989). Gezinsonderzoek: Een multidisciplinair werkterrein op weg naar een interdisciplinaire benadering? *Gezin*, 1, 5-31.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Goodnow, J.J. & Collins, W.A. (1990). *Development according to parents. The nature, sources and consequences of parents' ideas*. London/Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Grice, H.P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J.L. Moran (Eds.), *Syntax and Semantics III: Speech Acts* (pp. 41-58). New York: Academic Press.
- Grossmann, K., Grossmann, K.E., Spangler, G., Suess, G. & Unzner, L. (1985). Maternal sensitivity and newborns' orientation responses as related to quality of attachment in northern Germany. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points in attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 233-278.
- Haas, M. de, Bakermans-Kranenburg, M.J. & IJzendoorn, M.H. van (1993). *De specificiteit van het Gehechtheidbiografisch Interview. Een onderzoek naar de relatie tussen CB-classificaties en vragenlijsten voor herinneringen aan de opvoeding, gehechtheidsstijl en temperament*. Ongepubliceerd manuscript, vakgroep Algemene Pedagogiek, Leiden.
- Hazan, I. & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Isabella, R.A. (1993). Origins of attachment: Maternal interactive behavior across the first year. *Child Development*, 64, 605-621.
- Kaufman, J. & Zigler, F., (1987). Do abused children become abusive parents? *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 186-192.
- Lambeimon, M.E.W. & IJzendoorn, M.H. van (1991). Over de appel en de boom; Intergenerationele overdracht bij verwaarlozing en mishandeling in gehechtheidstheoretisch perspectief. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 7, 66-82.
- Lichtenstein, J. (1991, april). *The adult attachment questionnaire (AAQ): Validation of a new measure*. Poster gepresenteerd op het congres van de SRCD, Seattle.
- Luteijn, F. & Ploeg, F.A.E. van der (1982). *Groninger Intelligentie Test. Handleiding*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Main, M. (1991). Unresolved trauma other than loss: Abusive, threatening of very frightening behavior of an attachment figure. In M. Main & R. Goldwyn, *Adult Attachment Classification System. Version 5.0*. Ongepubliceerd manuscript. Berkeley: University of California.
- Main, M. & Goldwyn, R. (1991). *Adult Attachment Classification System. Version 5.0*. Ongepubliceerd manuscript. Berkeley: University of California.
- Main, M. & Goldwyn, R. (in druk). *Interview-based adult attachment classifications: Related to infant-mother and infant-father attachment*. Berkeley: University of California.
- Main, M. & Hesse, E. (1990). Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant disorganized attachment status: Is frightened and/or frightening parental behavior the linking mechanism? In M.T. Greenberg, D. Cicchetti & E.M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years* (pp. 161-182). Chicago/ London: The University of Chicago Press.
- Main, M. & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In M.T. Greenberg, D. Cicchetti & E.M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years* (p. 121-160). Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Main, M., IJzendoorn, M.H. van & Hesse, E. (1993, maart). *Unresolved/Unclassifiable responses to the Adult Attachment Interview: Predictable from unresolved states and anomalous beliefs in the Berkeley-Leiden Adult Attachment Questionnaire (BLAQ-U)*. Paper gepresenteerd op het congres van de SRCD, New Orleans.
- Malinosky-Rummell, R. & Hansen, D. (1993). Long-term consequences of childhood physical abuse. *Psychological Bulletin*, 114, 68-79.
- Maslin, C.A. & Bates, J.E. (1983, april). *Precursors of anxious and secure attachments: A multi-variate model at age 6 months*. Paper gepresenteerd op de Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, Detroit.
- Miehls, D.A. (1989). *Marital attachment patterns and change in one's mental representations*. Ongepubliceerde dissertatie. London/Canada: Smith College School for Social Work.

- Ormel, J. & Giel, R. (1984). *AGV-28 (vertaalde en bewerkte GHQ-28)*. Groningen: Afdeling Sociale Psychiatrie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Parker, G., Tupling, H. & Brown, L.B. (1979). A parental bonding instrument. *British Journal of Medical Psychology*, 52, 1-11.
- Patrick, M., Hobson, R.P., Castle, P., Howard, R. & Maughan, B. (1992). *Personality disorder and the mental representation of early social experience*. Ongepubliceerd manuscript. London: Tavistock.
- Radojevic, M. (1992, juli). *Predicting quality of infant attachment to father at 15 months from prenatal paternal representations of attachment: An Australian contribution*. Paper gepresenteerd op het 25e ICP, Brussel.
- Raven, J.C. (1958). *Standard progressive matrices: Sets A, B, C, D, and E*. London: Lewis.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1983). Mogelijke oorzaken en gevolgen van een (on)veilige eerste gehechtheidsrelatie: een overzicht aan de hand van een model. *Kind en Adolescent*, 4, 23-44.
- Rosenstein, D.S. & Horowitz, H.A. (1993, maart). *Working models of attachment in psychiatrically hospitalized adolescents: Relation to psychopathology and personality*. Paper gepresenteerd op het 60e congres van de SRCD, New Orleans.
- Rutter, C. de (1993, april). De gehechtheidstheorie van Bowlby-Ainsworth. *De Psycholoog*, 145-151.
- Rutter, M., Quinton, D. & Hill, J. (1990). Adult outcome of institution-reared children: Males and females compared. In L.N. Robins & M. Rutter (Eds.), *Straight and devious pathways from childhood to adulthood* (pp. 135-157). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sagi, A., IJzendoorn, M.H. van, Aviezer, O., Donnell, F. & Mayseless, O. (in druk). Sleeping away from home in a kibbutz communal arrangement: It makes a difference for infant-mother attachment. *Child Development*.
- Sagi, A., IJzendoorn, M.H. van, Scharf, M., Joels, T., Koren-Karie, N., Mayseless, O. & Aviezer, O. (1993a). Ecological constraints for intergenerational transmission of attachment: In search of determinants of transmission failures. Ongepubliceerd manuscript. Israël: University of Haifa.
- Sagi, A., IJzendoorn, M.H. van, Scharf, M., Koren-Karie, N., Joels, T. & Mayseless, O. (1993b). *Stability and discriminant validity of the Adult Attachment Interview: A psychometric study in young Israeli adults*. Ongepubliceerd manuscript. Israël: University of Haifa.
- Schuengel, C. & IJzendoorn, M.H. van (1993). Kibboetsopvoeding: Historische achtergronden en sociaal-emotionele gevolgen. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 9, 122-133.
- Spangler, G. & Grossmann, K.E. (1993). Biobehavioral organization in securely and insecurely attached infants. *Child Development*, 64, 1439-1450.
- Sroufe, L.A. (1988). The role of infant-caregiver attachment in development. In J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment theory* (pp. 18-38). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Steele, H. & Steele, M. (in druk). Intergenerational patterns of attachment. In D. Perlman & K. Bartholomew (Eds.), *Advances in Personal Relationships Series. Volume 5*. London: Kingsley.
- Steele, M., Steele, H. & Fonagy, P. (1993, maart). *Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants: Evidence for a relationship-specific perspective*. Paper gepresenteerd op het 60e congres van de SRCD, New Orleans.
- Veermulst, A.A., Zutphen, R.A.H. van & Brock, A.J.L.L. de (1989). Intergenerationele overdracht van opvoeding. *Gezin*, 1, 32-49.
- Ward, M.J. & Carlson, E.A. (in druk). Associations among adult attachment representations, maternal sensitivity, and infant-mother attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Development*.
- Waters, E., Wippman, J. & Sroufe, L.A. (1979). Attachment, positive affect, and competence in the peer group: Two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821-829.

- Wolff, M.S. de, Veer, R. van der & IJzendoorn, M.H. van (in voorb.). *Het verband tussen sensitiviteit en gehechtheid: Een meta-analyse*. Rijksuniversiteit Leiden.
- IJzendoorn, M.H. van (1992). Intergenerational transmission of parenting: A review of studies in nonclinical populations. *Developmental Review*, 12, 76-99.
- IJzendoorn, M.H. van (1993). *Associations between adult attachment representations and parent-child attachment, parental responsiveness, and clinical status: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview*. Ongepubliceerd manuscript. Leiden: Leiden University.
- IJzendoorn, M.H. van & Bakermans-Kranenburg, M.J. (in druk). Attachment representations in mothers, fathers, adolescents, and clinical groups: A meta-analytic search for normative data. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*.
- IJzendoorn, M.H. van, Bakermans-Kranenburg, M.J., Busschbach, A. van, Lambermon, M.W.E., Rijsoort, S.N. van, Rutter, C. de, Wolff, M.S. de, Zwart-Woudstra, H.A. & Zwinkels, M.T. (1991a). *Het Gehechtheidsbiografisch Interview: Nederlandse vertaling en bewerking van het Adult Attachment Interview*. Leiden: Centrum voor Gezinsstudies, Rijksuniversiteit Leiden.
- IJzendoorn, M.H. van, Goldberg, S., Kroonenberg, P.M. & Frenkel, O.J. (1992). The relative effects of maternal and child problems on the quality of attachment: A meta-analysis of attachment in clinical samples. *Child Development*, 63, 840-858.
- IJzendoorn, M.H. van, Kranenburg, M.J., Zwart-Woudstra, H.A., Busschbach, A.M. van & Lambermon, M.W.E. (1991b). Parental attachment and children's socio-emotional development: Some findings on the validity of the Adult Attachment Interview in the Netherlands. *International Journal of Behavioral Development*, 14, 375-394.
- IJzendoorn, M.H. van, Kranenburg, M.J., Zwart-Woudstra, H.A., Busschbach, A.M. van & Lambermon, M.W.E. (1991c). Gehechtheid over meer generaties. De gehechtheid van de ouder, de gehechtheid van het kind en diens sociaal-emotionele ontwikkeling. *Kind en Adolescent*, 12, 87-97.
- Zutphen, R.A.H. van & Vermulst, A.A. (1991). Overdracht van opvoeding: Van een overzichtsstudie naar een intergenerationeel model. In J.R.M. Gerris (Ed.), *Gezinsontwikkeling* (pp. 17-53). Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.